

HVOLRIS

- en anden tid,
et andet tempo!

Jernalderfamilie

Hvolris Jernalderlandsby
Herredsvejen 135, 9632 Møldrup
Tlf. 87 87 32 45, hvolris@viborg.dk
www.jernalderlandsby.dk

Indhold

Velkommen som jernalderfamilie.....	3
Opholdet dag for dag.....	4
Regler og praktiske oplysninger.....	6
Nyttige telefonnumre.....	6
Ild, bål og sikkerhed.....	7
Båltænding.....	8
Jernalderlandsbyens huse.....	9
Den indhegnede landsby.....	10
Beboelseshusenes indretning.....	11
Smedjen.....	13
Jernalderens mennesker.....	14
Dragter og udstyr.....	14
Mark og korn.....	16
Afgrøderne.....	17
Køer, heste, grise og får.....	18
Maden i jernalderen.....	19
Tilberedning af maden.....	20
Mad til en uge i jernalderen.....	21
Kød og fisk.....	22
Supper og urter.....	24
Frugt og grønt.....	25
Spiselige vilde planter.....	26
Mælkeprodukter.....	28
Korn til grød og brød.....	29
Andre opskrifter med mel / Bageovnen.....	30
De sidste gode råd.....	31
Engelske gloser.....	32
Litteraturliste.....	33

Velkommen som jernalderfamilie

Kære jernalderfamilie.

Hæftet her er ment som en generel introduktion til opholdet som jernalderfamilie i Jernalderlandsbyen. Den handler også om Hvolrisområdet og om jernalderen i Danmark, som den kendes fra museer, og som vi bygger vores viden på. Endelig er det også en opslagsbog med gode ideer, inspiration, opskrifter og informationer til jeres ophold.

Det er en god ide, at hele familien/gruppen læser hæftet igennem inden ankomsten. Derfor må I selvfølgelig gerne kopiere det. Har I spørgsmål eller kommentarer til indholdet, er I altid velkomne til at kontakte os.

Vi håber, at I vil få nogle gode dage i Jernalderlandsbyen. Vi vil i hvert tilfælde gøre vores ypperste derfor. Vi håber, at I vil føle jer velkomne i vores forhistoriske nutid, vil være med til at bygge videre på den og ikke mindst få nogle gode, sjove og anderledes ferieoplevelser med jer hjem i fremtiden.

På gensyn i den smukke Skals Ådal.

God fornøjelse!

Fra ansatte og frivillige i
Hvolris Jernalderlandsby

Opholdet dag for dag

Før I ankommer

I bedes læse alt tilsendt materiale grundigt igennem.

I ugerne op til jeres ophold kan I med fordel fremstille jeres egne tørrede urter, planter og frugt, som et supplement til de råvarer, I får udleveret. Læs andetsteds hvilke planter, der kan spises, hvis det skal være 'jernalderagtigt'.

Det er en god ide - hvis I ikke allerede ved det – at indhente lidt mere viden om jernalderen og Hvolris Jernalderlandsby generelt, mere end hvad I læser her i mappen og fik at vide på introduktionsdagen. Se litteraturhenvisningerne.

Den første dag

Hvornår I ankommer, aftaler I med formidleren, så der er nogen til at tage imod jer, når I ankommer. I får fremvist de moderne faciliteter, får udleveret og anvist dragter, husgeråd og madvarer.

Under opholdet

Generelt hver dag: Der er åben for publikum fra kl. 10-16, og landsbyen er også befolket af frivillige i dette tidsrum.

Inden åbningen skal I have gjort jeres morgentoilette, spist morgenmad, være i jernalderdragter og have pakket alting væk, som ikke hører til i jernalderen.

Hver morgen vil I sammen med jeres formidler holde et lille morgenmøde, hvor I orienteres om dagens forløb. Der vil der også altid være mulighed for at stille de spørgsmål, I måtte have i løbet af jeres ophold, og der skal tages stilling til, hvilken aktivitet(er). Hvem sørger for hvad? *I disse corona-tider tilbyder vi ikke smagsprøver til publikum.*

I løbet af opholdet er der mulighed for at skrive i en dagbog, så andre familier kan læse om jeres ophold, og I kan selv få nytte af andres erfaringer som jernalderfamilier.

Hvis I finder på nogle nye tiltag eller en ny opskrift, må I meget gerne skrive dem ned til glæde for andre. Der findes også en bog med gode opskrifter, som andre familier har fundet på.

Hvis I ønsker det, kan I også i løbet af opholdet blive vist rundt i området, få en lille arkæologisk gennemgang af fundene i området og jernalderen generelt.

I løbet af ugen

Dagen går primært med at:

- lave mad
- hugge brænde
- passe dyrene
- snakke med publikum
- øvrige opgaver i samarbejde med landsbyens medarbejdere

I landsbyen samarbejder alle familier om de daglige opgaver, for eksempel at tænde op, bage i bageovnen eller lave grubestege.

I landsbyen vil der hver dag i åbningstiden altid være medarbejdere/frivillige, som arbejder med dagens aktiviteter i landsbyen, samt personale nede i modtagelsesbygningen.

I løbet af ugen rengør I på skift de moderne faciliteter.

Den sidste dag

I pakker sammen i løbet dagen. Alt, der ikke hører til i jernalderen, skal pakkes væk inden åbningen. Al grej og husgeråd bæres i depotbygningen. Afrejsen skal helst foregå efter lukketid.

I Jernalderlandsbyen gør I følgende:

- Lufter og banker skind og tæpper og lægger evt. sovetæpper på hylderne i huset.
- Fejer huset med riskosten.
- Hugger brænde og fylder op med spåner/små pinde.
- Tømmer brandspanden for aske og fylder den med vand igen.
- Lader evt. overskud af korn, mel, løg, surdej etc. stå i huset og tjekker, der ikke står gamle mælkevarer eller lignende tilbage til de næste.

Ved toilet/depotbygningen:

- Vasker alle ler- og træting op i skoldhedt vand og stiller det på plads på depotet med mindre andet aftales.
- Afleverer jeres jernaldertøj og tilbehør til vask nede ved modtagelsesbygningen. Og så er det farvel og tak for denne gang og forhåbentlig på gensyn!

Vi vil meget gerne modtage ris og ros, både under og efter jeres ophold. Har I ris, så fortæl os det hurtigst muligt, så vi har en chance for at gøre noget ved det.

TIP

Masser af gode ideer finder I i dagbøgerne skrevet af de familier, som har boet i landsbyen før jer.

TIP

Snit små spækbrætter af spejlkløvet træ.

Fremstil et solur den første dag, der er solskin.

Reglerne

Vi har nogle få regler, som vi gerne ser, bliver overholdt både for jeres egen, publikums og vores skyld.

- Jernalderfamilierne skal hovedsagelig opholde sig i jernaldermiljøet mellem kl. 10-16.
- Hele familien ankommer og afrejser samlet med mindre andet er aftalt med formidleren.
- Kun de personer, der på forhånd er tilmeldt, kan indgå i jernalderfamilien med mindre andet bliver aftalt.
- Besøg af ikke-betalende gæster kan kun finde sted efter aftale med formidleren og butikken og skal helst foregå efter lukketid.
- Rygning skal foregå udenfor landsbyens ydre hegn, og i åbningstiden udenfor turisternes synsfelt. Smid IKKE skod på jorden.
- Af sikkerhedsmæssige årsager henstilles det, at man ikke drikker spiritus, mens man er jernalderfamilie.
- Modtagelsesbygningen er udenfor åbningstid lukket og sat under alarm. Der er udenfor åbningstid kun adgang for jernalderfamilierne til depot- og toiletbygningen.

.....og det praktiske

Der findes gode vaske- og badefaciliteter i toilet/depotbygningen. Endvidere er der et muldtoilet ved Anders' hus.

Personlige genstande og tøj kan opbevares i depotbygningen/jernalderhuset. Værdigenstande er der mulighed for at få låst inde. Spørg formidleren.

Nyttige telefonnumre:

Administrationen (kl. 9-17): 87 87 32 45

Leder/formidler Hanne Sørensen: 87 87 32 47 / 23 38 73 82

Formidler Berit Guldbrand: 23 38 73 81

Historisk håndværker Jón Chamberlain: 23 31 57 92 (privat)

Lægen i Møldrup: 86 69 18 33

Lægevagten – efter kl. 16 og weekends: 70 11 31 31

Politiet: 114

Nærmeste telefon i dagtimerne er i modtagelsesbygningen.

Fotografering

Vi tager gerne billeder af vores familier, beboerne i landsbyen, og bruger det til PR både på tryk og på de sociale medier. Hvis I af en eller anden grund ikke ønsker at blive fotograferet, så sig det til os, hver gang I ser os med kameraet (vi kan ikke huske, hvem der ikke vil og hvem, der gerne vil). Vi respekterer et nej og glæder os meget over et ja.

Vi modtager meget gerne jeres egne billeder også, men husk at give os en skriftlig tilladelse til at bruge dem.

Ild, bål og sikkerhed

Sikkerhedsudstyr i huset

- En førstehjælpskasse.
  - En håndsprøjtebatteri med ekstra fyldt vandtank.
  - Et brandtæppe.
  - En metalspand med metalskovle og vand.
  - En branddasker ved hvert hus, samt ved depotbygningen.
  - Nøddudgang i gavlen øst og vest. Undersøg hvordan man kommer ud.
-
- Der må kun holdes bål inde i husets ildsted og først, når man har modtaget instruktion i bål-tænding, båltyper og sikkerhed. **Papir og brandbare væsker må aldrig anvendes.**
  - Der må kun anvendes **løvtræ på indendørs ildsteder**. Nåletræ giver gnister, som kan antænde stråtaget.
  - **Bålets flammer må aldrig være over bålpasserens knæhøjde.** Bålets diameter **må ikke overstige 50 cm.**
  - Der skal være **frit for brandbare materialer i en afstand af 1 m. fra ildstedet.**
  - **Bålet skal ALTID være under opsyn af en erfaren person og ALDRIG af mindreårig.**
  - Sluk altid bålet ved at lægge det op i metalspanden, der er fyldt med vand. **Hæld aldrig vand på ildstedet.**
  - **Bålet skal altid være slukket – også gløderne – før man går til ro.** Dette gælder også udendørs bål.
  - **Udendørs** må der **kun tændes bål de anviste steder og min. 10 m. væk fra de stråtækte huse.**
  - **Spør på brændet**, så der er til andre familier. Brænd ikke kævler af som hyggebål. Brug anvist pindebrænde i stedet.
  - **Tobaksrygning** er kun tilladt udenfor de ydre hegn og aldrig i nærheden af stråtækte huse.
  - Ildstedet må ikke betrædes.
  - **Røg i huset** undgås ved at åbne lyrehullerne. Vi anbefaler at lave mad udendørs p.g.a. røgen.
  - **Lad ikke lamperne brænde uden opsyn.** Fyrfadsllys kan overtænde, og pergamentet om lamperne kan brænde.

Økser og knive

Kløvning af brænde foregår i god afstand til andre personer.

Behandl øksen med omtanke. Slå aldrig i jord eller sten.

Ved brug af kniv: Sid ned, hold afstand og snit væk fra kroppen.

Båltænding

Du skal bruge:

Tørt løvtræ (aldrig nåletræ i jernalderhuset, det giver for mange gnister). Tørre spåner eller tørt græs.

Flæk tynde og små stykker brænde med en diameter på ca. 5 cm til bålet indendørs. Det giver mindre røgudvikling.

Du gør sådan:

Pyramidebål

Byg en pyramide af ganske tynde kviste og pinde. Du kan putte tørt græs, strå eller tørre spåner ind i midten af pyramiden.

Byg så udenpå pyramiden med lidt tykkere grene eller brændestykker. Det hele skal være godt tørt. Vådt træ giver ikke andet end en masse røg.

Tænd ild i det tørre græs i midten.

Nu skal du bare passe på, ilden ikke går ud. Du kan "puste til ilden" ved at vifte med et stykke tørret koskind/læder foran bålet.

Når brændet er ved at brænde op, lægger du forsigtigt nye stykker træ i kanten af bålet (endelig ikke smide). De nye brændestykker skal kun stikke den ene ende ind i bålet.

Pagodebål.

Læg to stykker flækket brænde i bunden. Ikke for store.

Byg en pagode ved at lægge tynde stykker træ i en firkant ovenpå de to brændestykker. Læg først to den ene vej, dernæst to ovenpå disse den anden vej. Læg endnu to stykker på samme vej som de første og dernæst to stykker den anden vej.

Læg tørre spåner og tørt græs ind i midten af pagoden og tænd. Du kan "puste til ilden" ved at vifte med et stykke tørret koskind foran bålet.

Pasning af bål

Når brændet er ved at brænde op, lægger du forsigtigt nye stykker træ i kanten af bålet (endelig ikke smide).

Når kogestedets lerkappe er godt opvarmet, kan du anbringe lerkar til kogning i kanten af bålet. Vend krukernes hanke udad – bort fra ilden, så de ikke bliver for varme. Yderst på bålstedet kan du anbringe bageplader med brød.

Bålets flammer må aldrig blive højere, end til dine knæ. Det skal være et glødebål. Det sørger du for ved hele tiden at skubbe brændestykkerne længere ind, som de brænder til.

Der skal altid være en voksen, der holder opsyn med bålet.

Jernalderlandsbyens huse

Jernalderlandbyens område dækker godt 1,5 hektar ud af hele Hvolrisområdets 17 hektar jord. I den østlige ende af landsbyområdet er der plantet pil til brug i landsbyen. Der er tre langhuse. Til landsbyen hører også nogle små håndværkerhuse, bl.a. et hus til træsnitning og en smedje.

Husene er rekonstruktioner af jernalderhuse dateret til tiden omkring Kr. f., og der er ved rekonstruktionen af husene i Hvolris taget udgangspunkt i de hustomter, der er fundet på området, og som kan ses fra landsbyen.

Bag rekonstruktionen af husene står arkitekter og arkæologer, og husene er bl.a. bygget som et arbejdsløshedsprojekt i Viborg i perioden 1999-2000. Husene danner rammerne for mange af de aktiviteter og arrangementer, der foregår på Hvolris f.eks. undervisning af skolebørn, fortidsfamiliebesøg og sæsonaktiviteter.

I tid repræsenterer husene kun et meget lille udsnit af Danmarks oldtid - nemlig perioden fra år 200 f. Kr. til år 200 e. Kr. Det er en periode i vores historie med et meget rigt og alsidigt arkæologisk fundmateriale. Arkæologer har fundet spor efter bebyggelse, huse, grave, vidtstrakte agersystemer, veje samt offersteder ved søer og moser i tusindvis.

Hensigten med jernalderlandsbyen og dens omgivelser er et forsøg på at samle stadig flere brikker i et kæmpestort puslespil, som aldrig bliver færdigt, og et forsøg på at vise hvordan livet kunne være foregået i jernalderen.

Ved rekonstruktion af bygninger, anlæg og genstande f.eks. bygning af huse til beboelse eller håndværk, rekonstruktion af forsvars- og vejanlæg og rekonstruktion eller kopiering af husgeråd, våben og smykker, og ikke mindst ved at tingene bruges, forsøger vi hele tiden af komme tættere på den dagligdag og det liv, der blev levet for 2000 år siden.

Den indhegnede landsby

Husene i Hvolris Jernalderlandsby er bygget med udgangspunkt i de 11 hustomter, der er fundet på området, men der er også skævet til andre fund af jernalderhuse forskellige steder i Danmark. Nogle af de mest berømte hustomter fra jernalderen er fra Grøntofte i Vestjylland og Hodde i SV-Jylland. De bedste fund, der ligger til grund for rekonstruktionen af beboelseshuse, er fra udgravninger af brandtomter, hvor inventar og en del tømmer er bevaret, da de forkullede rester ikke rådnet op eller fjernet i oldtiden. Det er f.eks. fra Nr. Fjand i Vestjylland og Siggård ved Skive. Alle steder er dateret til perioden 100 f.Kr. til 200 e.Kr., dvs. ældre jernalder.

Der er i brandtomterne fundet små lersiloer til korn, tagspær, halve vægforløb, stalde med bås-skallerum og stolperester. De fleste velbevarede brandtomter er udgravet i 1930'erne og 1950'erne, men også i nyere tid er der dukket velbevarede brandtomter op, bl.a. ved Siggård i Vestjylland og Mariager i Østjylland. Fra 1950'erne og frem til i dag er de fleste fund af jernalderlandsbyer udgravet med gravemaskine. I disse fund er der kun bevaret tagbærende stolper, væggrøfter, staldender, måske ildsteder og få centimeter gulvlag. Af forskellige årsager, f.eks. bymæssige bebyggelse, landbrugets udbredelse og intensivering er de bedst bevarede fund fra Jylland.

Rundt omkring i Danmark findes der mange rekonstruktioner af jernalderlandsbyer. Den mest berømte og bedste rekonstruktion er nok husene i Lejre Forsøgscenter, men også i Dejbjerg i Vestjylland, Vingsted ved Vejle og i Guldager ved Esbjerg er der flotte rekonstruerede jernalderhuse og -byer, der bruges til skoleundervisning og formidling.

I jernalderen har man næsten udelukkende brugt egetræ til husbyggeri. Al tilhugning af tømmer er foregået med økse, stemmejern, køller og værktøj, som vi kender særdeles godt fra gravfund, bopladser og især fra mosefund bl.a. Viemosen på Fyn. I Jernalderlandsbyen bruger vi kopier af disse redskaber, der bl.a. bruges ved rekonstruktion af huse.

Omkring Kr. fødsel blev det almindeligt at indhegne sin landsby. Det er kun stolpehullerne, der er bevaret, så hvor høje hegnene har været, er svært at sige, men alt tyder på, at de ikke har været til nogen nytte mod en indtrængende fjende. Hegnet er for at markere sin ejendom samt holde de græssende dyr ude fra landsbyen, så de ikke spiser tagene eller gnubber sig op ad de skrøbelige lervægge.

I landsbyen på Hvolris har vi konstrueret flere forskellige hegnstyper. Der er flethegn - grene flettet omkring en enkelt række stolper); kvashegn—en slags dobbelthegn med gammelt kvas, dvs. affald fra løvfoder m.m. lagt mellem to parallelle rækker af stolper. Et mere tømmerkrævende og

næsten som et forsvarsværk er et tæt-stillet planke/stolpehegn. Et sådan hegn er udgravet ved Priorsløkke nær Horsens og har her fungeret som et forsvarsværk med palisade og voldgrav for en lille landsby dateret til 1. årh. e. Kr. Palisaden har været 220 m lang og voldgraven 121 m. Dele af palisaden var meget velbevaret, og det viste sig, at den bestod af genanvendt hustømmer. I Lejre Forsøgscenter er der rekonstrueret 30 m. af palisaden, og ved byggeriet regnede man sig blandt andet frem til, at den oprindelige palisade har det taget 40 mand en uge at bygge.

Beboelseshusenes indretning

Møblerne

Det vigtigste er selvfølgelig **ildstedet**. Herfra får I lys og varme, og her kan I tilberede jeres mad. Ildstedet er bygget op af ler, iblandet halm og komøg. Under lerdækket ligger der store granitsten, som er medvirkende til at holde på varmen efter, at bålet er slukket.

I det mellemste hus, Tjørnebo, er rekonstrueret et ildsted fra udgravninger af huse i Vestervig i Nordvestjylland.

Ildstederne har let ved at gå itu, og man skal derfor passe på ikke at træde på kanterne eller træde på dem.

For øvrigt siges det, at under ildstedet har Nornerne deres bolig. Nornerne i den nordiske mytologi spinder hvert enkelte menneskes livstråd. Så går du på ildstedet, så træder du på deres tag, og det er de ikke så glade for!

Det **brænde** I bruge er og skal altid være **løvbrænde** (ege- eller birketræ). Brændet i jernalderen var naturligvis hugget og flækket med økse. Der findes ingen save dateret til jernalderen. Saven dukker først op i det 7. århundrede efter Kr. og da kun en lille udgave til brug for bl.a. kammageren, der fremstillede kamme af ben.

Senge fra jernalderen har man ikke fundet. Men man har fundet forskellige stykker tildannet tømmer, der godt kunne være dele af møbler heriblandt senge. Dette tømmer er især fundet i brønde, hvor det er blevet genanvendt. Men der er også fundet genbrugstømmer i palisader f.eks. fra Piorsløkke ved Horsens.

På sengene ligger der **skind** fra får og under disse **pilegrene**. Hvordan jernalderens mennesker i øvrigt sov og indrettede deres sovepladser, må forblive en gåde.

Bænke og skamler er der mange af i Jernalderlandsbyen, men der findes kun enkelte borde. *Vær opmærksom på, at bøgetræsbordene i Pilebo ikke må sættes udendørs.* Der er fundet flere skamler fra arkæologiske udgravninger bl.a. Feddersen Wierde i Tyskland og i krigsbytteofferfundet fra Viemose på Fyn.

Ved **skubbekværnen** vil I (hvis det skal være som i jernalderen) komme til at tilbringe mange timer. På næsten alle jernalderboplads er der fundet arkæologer skubbekværne dvs. stumper af **liggeren**, den store sten, der males mel i, og **løberen**, den lille glatte sten, der males mel med.

Drejkekværnen blev indført til Danmark i løbet af det 3.-4. århundrede efter Kr. f. Den er langt mere effektiv end den gamle skubbekværn, som vi har brugt, siden vi begyndte at dyrke korn for over 5500 år siden.

Ved hver skubbekværn ligger en gåsevinge. Den er til at feje det fine mel op med, så intet går til spilde. Der findes ikke noget arkæologisk forbillede til vingen.

Over ildstederne i husene hænger der et stort **koskind**. Skindet fungerer som gnistfang, så gnisterne ikke flyver op i stråtaget og antænder det. Forbilledet til skindet er fra en islandsk saga, hvori det berettes, at en mand undgik at brænde inde i sit hus ved at skære huden ned over ildstedet og svøbe sig ind i den. Derved undgik han flammernes dødslys!

Hylder og **lofter** er der ikke direkte spor efter i arkæologiske udgravninger af jernalderhuse. Men det har selvfølgelig været nødvendigt med steder til at opbevare krukker og forråd. Lofter har desuden den effekt, at det rumfang, der skal opvarmes bliver mindre, og den røg, der skal slippe ud gennem taget, bliver liggende oppe under loftbrædderne og falder ikke ned i stuen igen. Det har man gjort forsøg med i Lejre Forsøgscenter på Sjælland.

Vores **lamper** er ikke autentisk jernalder, men flammen er afskærmet og de giver et dejligt lys. I jernalderen har man brugt små lerskåle med fåretalg i som lyskilde udover bålstedet.

Runer findes helt tilbage til det 1. århundrede og er tidstypiske for Jernalderlandsbyen. Flere af husene er inden for på væggene malet lyse eller kalket. Det ved vi ikke, om man gjorde det, men fra flere udgravninger er der fundet bemalede stykker lerklining, så måske....

TIP

Der findes flere ting i husene, som ikke er beskrevet her. Spørg personalet om deres betydning, funktion og oprindelse. Har I lyst til at lave nyt inventar f.eks. knager til tørrede urter, et bord, skamler eller styrkemænd og -kvinder eller guder ved offerlunden, smarte anordninger til opvasken eller andet, er værktøj, fantasi og træ til jeres rådighed. Men kom lige og spørg først.

Smedjen

Vores smedje er inspireret af et fund fra Snejbjerg ved Herning, som er en af de bedst bevarede udgravede smedjer fra tiden omkring år 0. Smedjerne i jernalderen var typisk anbragt udenfor selve landsbyen, formodentlig på grund af brandfaren.

Smedjen fra Snejbjerg indeholder en jernudvindingsovn af typen skovmarkentypen, som er en nedgravet ovn med et indblæsningshul, en åbning til salggeudtømning og flankeret af to skråtstillede sten. På Hvolris har vi ingen jernudvindingsovn.

I jernalderen smedede man siddende på jorden med sten som ambolte.

Vores smedje er tilpasset nutidens bekvemmeligheds- og arbejdsmiljøkrav i form af en esse på et podie. Desuden har vi store nutidige metalambolte.

Derudover er det tankevækkende så stor lighed, der er mellem oldtidens og nutidens smedeværktøj.

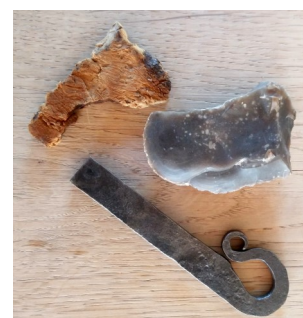

Smedning er en uhyre populær aktivitet blandt vore turister. Ofte laver vi snoede "syle" eller "dragtnåle" med børnene. I reenactor-miljøerne er den snoede pind meget udbredt som "spisepind", men denne brug har intet arkæologisk belæg.

Der laves af og til jernalderknive. Betegnelsen kvinde- eller mandekniv har intet arkæologisk belæg. Derfor betegner vi dem kun jernalderknive.

Ildstål findes i flere former. Ildstål med dobbelt håndtag hører til vikingetiden, mens stålet med et enkel kurve er fra jernalderen.

Jernalderens mennesker

Menneskene i jernalderen har set ud som nutidens mennesker. Det ved vi fra utallige gravfund og moselig. De har været blonde og næsten lige så høje, som vi er i dag. Det ses af skeletfund, at sundhedstilstanden har været udmærket. Dog har gigt været almindelig. Gennemsnitslevealderen har været ca. det halve i forhold til nu og især lav for kvinderne, hvilket skyldtes stor børnedødelighed og mange fødsler.

Det er sjældent herhjemme, at man finder mennesker afbildede. Men på Gundestrup-karret, som er fremstillet i Sydøsteuropa, nedsat og senere fundet i en mose i Himmerland, ses blandt de mange figurer en gudinde med en hårkrans af fletninger. Den samme frisure kendes fra en jysk kvindegrav fra omkring Kr. f. (Lønne Hede). Også fra andre fund, især fra moser, ved vi, at kvinderne i ældre jernalder har haft langt opsat hår, og at mændene har været glatbarberede.

Dragter og udstyr

Ældre jernalders beklædning bestod af uld og skind. Gravfund fra Hjemsted i Vestjylland og frøfund af hør har vist, at man sandsynligvis også har haft klæder af hør. Der er også fundet et stort anlæg fra jernalderen til bearbejdning af hør i nærheden af Ry.

Dragterne var farvet i flotte plantefarver, der spændte vidt i alle regnbuens farver fra gul, grøn, rød og den dyreste farve blå, farvet med indigo eller farvevaid.

Mænd og kvinder bar ikke ens dragter, hvorimod skoene var magen til hinanden. Skoene var syet i garvet eller ugarvet læder, måske foret med uldtotter. De var uden separat sål og derfor ikke særlig slidstærke, vandtætte eller velegnede til vinterbrug.

Kvindedragten

Kvindernes dragt bestod af et skørt og en bluse med eller uden ærmer eller en ærmeløs kjole kaldet en peplos, en dragt der kendes fra græske og romerske billedfremstillinger. En peplos er et stykke rundvævet klæde, der holdes sammen i livet med et bælte og på skulderen af nåle eller fibler. Over sig har man evt. haft et behåret skindslag og på hovedet en spranget kyse.

De bedst bevarede dragter stammer fra Huldremose på Djursland. Et kvindeligt var her iført et ternet skørt holdt sammen i livet med en læderrem. På overkroppen havde hun et ternet stykke stof (bredt halstørklæde-størrelse) skråt over den ene skulder og samlet under den anden arm med en bennål. På hendes hud er der fundet aftryk, som kan stamme fra en hørbluse.

Derover havde hun to skindslag i fåreskind.

Samme sted blev der fundet et stort stykke rundvævet stof, som muligvis har været båret som en peplos.

Dragterne i førromersk jernalder har været holdt sammen med nåle og senere hen med fibler.

I mange rige kvindegrave finder man fibler af bronze og sølv liggende ved ligets skuldre. Stoffet er for længst rådnet bort. Dragterne, som bruges i Jernalderlandsbyen, er rekonstrueret ud fra bl.a. Huldremose-fundene, Hjemsted, Karleby og Lønne Hede.

Mandsdragten

Mandsdragten fra ældre jernalder er mindre kendt. En hel dragt har formentlig bestået af kjortel, broge (bukser) og en firkantet kappe af uld eller evt. skind.

Fra det store våbenofferfund i Thorsbjerg Mose (200-tallet e. Kr.) er der en velbevaret dragt med broge, dvs. bukser med isyet fod, en langærmet kjortel med bændler til at snøre i siden, en kappe med en bred brikvævet bort og to par meget flotte mønsterprægede sandaler. Dragten er vævet i gåseøjekiper og den fine tråd og den brikvævede bort vidner om, at denne dragt ikke har været en hverdagsdragt, men har tilhørt en fornem kriger. Det almindeligste har været knækorte bukser evt. med benviklere svøbt om underbenet og på overkroppen en kjortel med korte eller lange ærmer. Bukserne kendes fra romerske billedfremstillinger af germanere og fra en række mosefund bl.a. Damendorf i Nordtyskland, fund der viser, at tøjet har været godt brugt, lappet og groftvævet. Sammensyede skindslag har været det almindeligste overtøj for både mænd og kvinder, og der er fundet mange forskellige slags i danske moser.

Fra undersøgelser foretaget i laboratorium på Danmarks Tekniske Universitet har man fundet ud af jernalderens dragter er næsten dobbelt så varme og isolerende som nutidens hverdagsbeklædning. I blæsevejr er det dog nødvendigt med noget vindtæt, f.eks. en kappe af skind. Våben og smykker har ikke hørt til hverdagen. Men fra gravfund kan vi se, at både mænd og kvinder almindeligvis har haft en jernkniv på sig.

Dragterne på Hvolris

I får udleveret en dragt, når I kommer, som I skal bære hele ugen. Pas godt på tøjet. Det er syet i hånden her på Hvolris og derfor temmelig kostbart.

Der er desværre ikke mulighed for at låne sko på Hvolris. Vi har ikke nok. I må meget gerne selv lave dem, enten under opholdet eller før. Spørg jeres formidler om, hvordan de laves. Vi sender jer gerne et skomønster at gå ud fra. Brug læder i brune nuancer. Farvet læder kommer først et stykke oppe i Middelalderen.

Mark og korn

En jernalderlandsby med 6-8 gårde kunne være omgivet af op til 100 markstykker. De var dog ikke særlig store. En typisk mark var ca. 20-30 m. bred og 100-150 m. lang. Det var en stor fordel, at markerne var aflange, så skulle bonden ikke vende nær så ofte, når han pløjede med ard og stude.

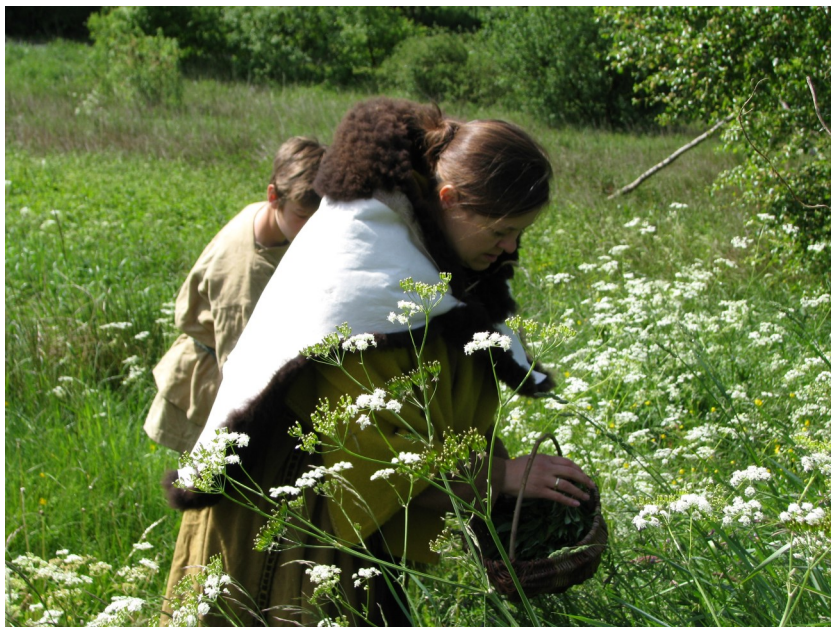
Jernalderens marker er man heldig at finde i det danske landskab i dag, der hvor der ikke har været pløjet i moderne tid, f.eks. i skovene. Der er fund af jernaldermarker i Gells skov ved København, Marselisborg skov ved Århus, på Skørbæk Hede i Østjylland og i Alstrup Krat ved Mariager. Markerne fremstår som aflange felter omgivet af lave volde/terrassekanter, der adskiller de enkelte marker fra hinanden. Voldene er vokset af det ukrudt og sten, som bonden under markarbejdet har kastet ud i kanten marken.

På markerne dyrkede man seksradet dækket og nøgen byg, spelt, lidt rug og havre og de olieholdige planter hør og sæddodder. Udbyttet var ikke nær så stort som i dag, hvor en mark let kan give 40-50 fold pr. år. Dengang fik man måske kun 4-7 fold, alt efter om marken var nyanlagt og velgødet eller en gammel gold ager. Høsten skulle bruges til brød, grød, øl og selvfølgelig udsæd til næste år, så der skulle spinkes og spares vinteren igennem.

Måske er det derfor man systematisk har indsamlet vilde frø og planter som supplement til kosten. De vilde frø kunne f.eks. være spergel, hvidmelet gåsefod, fuglegræs og rødknæ - alt sammen ukrudtsplanter, der vokser naturligt i dyrket mark, og som er almindelig i dag i haver og marker, hvis der ikke er sprøjtet.

Bevis på korndyrkning har vi dels fra fund af enkelte korn i jorden, fra aftryk af korn i lerkar og gulvlag i hustomter. Der er dog også fundet større mængder af korn i mandshøje lersiloer stående i hustomter, f.eks. Ginderup i Nordvestjylland og krukke med korn i kældre, f.eks. Overbygård i Nordjylland. Og så er der moseligene, f.eks. Grauballemanden, hvis maveindhold bestod af over 60 forskellige frø og kornsorter. Lidt usædvanlige fund er potteskår i affaldsgruber med rester af brændt grød, en bageplade med en lille byg-/rugkiks fra Esbjergegnen og et par forkullede brød fra Sverige.

I Jernalderlandsbyen vil I få udleveret nogle forskellige kornsorter, som også blev dyrket i jernalderen. Planter, bær og ukrudt til madlavningen plukker I selv rundt omkring.

Afgrøderne

Kornsort	Latinsk navn	Engelsk navn	Dyrket hvornår
Enkorn	Triticum monococcum	Einkorn	Siden yngre stenalder. Dyrkning ophørt i Jernalderen.
Emmer/tokorn	Triticum dicocum	Emmer	Siden yngre stenalder (den vigtigste). Dyrket til sen jernalder.
Almindelig hvede	Triticum aestivum	Bread wheat	Siden yngre stenalder. I jernalderen stoppede dyrkning næsten helt pga. kolde og vådere sommer.
Spelt	Triticum spelta	Spelt	Siden yngre stenalder. Især kendt fra bronzealderen.
Seksradedet byg	Hordeum vulgare/ Convar vulgare	Sixrowed barley	Siden yngre stenalder. Den vigtigste kornsort i Jernalderen. Findes både som dækket og nøgen.
Havre	Avena sativa	Oat	Dyrket fra omkring Kr. f. Især på marginal jorde.
Rug	Secale cereale	Rye	Fra begyndelsen af 2. århundrede e. Kr., men fra omkring Kr. f. optræder rug som ukrudt i kornmarker.
Hirse	Panicum milleaceum	True Millet	Siden bronzealderen, da klimaet var mildt. Dyrkning ophørt fra jernalderen, da sommeren blev køligere og vådere.
Sæddodder	Camelina sativa	Large-seeded flax	Siden yngre stenalder, men særlig alm. i jernalderen. De olieholdige frø blev spist.
Hestebønner	Vicia faba	Field bean	Dyrket siden bronzealderen.
Hør	Linum usitatissimum	Flax	Siden bronzealderen. Frøene blev spist. Fra sen jernalder er taverne brugt til linnedfremstilling.

Emmer

Heste, grise, køer og får

Jernalderbonden havde 4-16 stykker kvæg alt efter staldens størrelse, og hvor velhavende han var. Der kunne ofte stå to kreaturer i hver bås. Når køerne var på stald om vinteren, kunne bonden samle gødning til markerne. Den smule gødning, som de få dyr producerede, har sandsynligvis ikke været nok, og derfor må man formode, at bonden har ladet nogle marker ligge brak i en årrække, før de igen blev taget i brug. Foruden kreaturer har bonden haft fjerkræ, dvs. høns og gæs, samt får, geder, svin, katte, hunde og måske en hest, hvis han var en holden mand.

Vores husdyr tilstræber vi at holde så tæt på oldtidens og forrige århundredes husdyracer. Det er selvfølgelig svært, da generne for længst er uddøde. Jernalderens husdyr kender vi fra fund af knogler fra bopladser og grave.

Grisene: Jernalderens svin har sikkert mindet en del om vildsvin, idet de har været halvville og gået på olden ude i skoven, dvs. de bl.a. har spist agern og bog. Vi har ingen grise på Hvolris.

Kvæget: Kvæget i jernalderen minder meget om en keltisk race kaldet Dexter. De er meget mindre end vore dages sortbrogede. Vi har ikke køer på Hvolris.

Høns, gæs og ænder: Vores fjerkræ er meget lig forrige århundredes. Oldtidens fjerkræ har sikkert været mindre. I Landsbyen er være høns, som I skal passe. De er Gammel Dansk Landrace. Hanen hedder Høhner.

Geder: Gederne på Hvolris går mest i deres egen fold. Måske kan de gå i landsbyen i åbningstiden, når I er til stede. Der kan eventuelt være mulighed for at malke dem, hvis de har mælk. Mælken kan bruges til ostefremstilling. Gederne er typen Gammel Dansk Landged. Jernalderens geder har sandsynligvis været en smule mindre. I udgravninger er det svært at skelne mellem gede- og fåreknogler, og derfor svært at sige, om man har holdt geder eller ej.

Får: Fårene holdtes både for kødet, mælken og pelsens skyld. Vi har får af racen Gutefår, som minder mest om jernalderens får. De hjælper os med at afgræsse overdrevet, så det ikke gror til i træer og buske.

Katten: Dukker op i jernalderen. Den har nok mindet mest om en norsk skovkat. Tamkatten stammer fra Ægypten og er viderebragt derfra. Endnu i jernalderen levede der vildkatte i skovene, men tamkatten stammede ikke derfra. Der findes vildkatte på Hvolris. Pas på med at stille mad frem, som de kan få fat på.

Heste: De rigeste bønder har haft heste, der har mindet om vore dages Gotlandsruss.

..... og så er der masser af fluer, edderkopper, hønseopper og myg.

OBS

Vores dyr skal behandles med respekt og omsorg. De må ikke jages eller drilles, og de er IKKE ridedyr.

Grib ind, hvis I ser turister, som generer vores dyr.

Husk at lukke hønsene ind for natten.

Maden i jernalderen

Vi ved en del om den mad, man spiste i jernalderen fra grave, bopladser og offerfund. I rige grave har arkæologerne fundet hele sæt opdækninger af spisegrej og mad, f.eks. keramikskåle, kniv og knogler efter en skinkesteg. Fra bopladserne henter vi oplysninger om føden fra affaldsgruber, hvori der er fundet potteskår, nogle endda med påbrændt mad, knogler, frø og korn.

Fra moserne har vi fund af madkar og ikke mindst moseligene, hvis maveindhold kan fortælle os både om, hvad man spiste og høstede på mark og eng. Endelig kan forskellige naturvidenskabelige analyser, f.eks.

pollenanalyse, fortælle, hvad der groede af planter og træer i jernalderen.

Mælken fra køer, geder og får er sandsynligvis blevet anvendt til smør og ost. På den måde kunne det holde sig i flere måneder i modsætning til frisk mælk. Fund af ostesier og analyse af disse har vist, at de faktisk er blevet brugt til behandling af mælk.

I jernalderen havde man ikke havebrug, men fund af indsamlede vilde planter (fra moselig og kældre) vidner om, at man systematisk har indsamlet ukrudtsfrø og anvendt dem i madlavningen. De frø, man typisk indsamlede, var spergel, rødknæ, vejbred, pileurt og hvidmelet gåsefod.

Kød har man fået fra husdyrene, dvs. grise, køer, får/geder og fjerkræ. Fra knoglefund kan man tydelig se, at også jernalderbonden spekulerede i sin dyrestand og avl. Nogle dyr er først blevet slagtet, når de var blevet gamle og var udtjente som avlsdyr, mens andre dyr blev slagtet som helt unge.

Man har også gået på jagt, men først og fremmest var jernalderens mennesker bønder, så det er ikke mange knogler af vilde dyr, der findes på bopladserne.

Det er vanskeligt at finde ud af, hvorledes maden er blevet tilberedt, hvornår man har spist og hvor meget og hvordan. Men maveindholdet i nogle af moseligene vidner dog om hvilke retter, der blev serveret. I Tollundmandens mave (moselig fra silkeborgegnen dateret til ca. 50 e. Kr.)

Romeren Tacitus, der levede og rejste rundt i Germanien omkring 100 e. Kr., skrev om vores madvaner. Det skal dog siges, at Tacitus mest skrev om de germanere, der boede tættest på grænsen til Romerriget (Limes), så hans beretninger skal nok tages med et gran af det dyre romerske importerede salt!

”Som drik har de en væske fremstillet af byg eller hvede og gæret således at den får nogen lighed med vin. De, som boer nærmest Rhinen, køber også vin. Deres føde består af vilde frugter, uhængt vildt og tykmælk. Uden finere anretning og uden tilsætning af krydderier jager de sulten bort.”

(Tacitus Germania, artikel 23)

var der rester af en slags suppe eller grød bestående mest af byg, hør, sæddodder, pileurt og spergel samt ca. 20 andre forskellige slags korn og frø. Tollundmanden havde ikke spist kød. Det havde Grauballemanden til gengæld, men kun en lille smule.

Skal vi vide noget mere om vores madvaner for 2000 år siden, er det nærliggende at kikke på vores tip-tip-oldeforældres måltider og køkken. På landet for 150-200 år siden var kosten a la jernalderen. Der blev serveret masser af byggrød, groft brød, mælkeprodukter, når der var mulighed for det, dvs. om foråret og kun lidt kød og fisk. Frisk kød og fisk var nok sjældent og kun, når der blev slagtet, ellers var det røget eller tørret.

Tilberedning af maden

Brugen af lerkar og husgeråd

Madlavning med lerkar ved et åbent ildsted er stort set ikke anderledes end i et moderne køkken. Men der er nogle regler og forbehold, der er gode at kende til, før man går i gang.

Når bålet er tændt, sættes krukke ind til bålet og altid med hanken væk fra ilden og strålevarmen. Det betyder, at varmen kommer fra siden af krukken og ikke fra bunden, som man er vant til fra det moderne komfur. Maden brænder derfor nemt fast på siden af krukken og aldrig i bunden. Husk derfor at røre i krukken langs indersiden og ikke så meget i bunden.

Ler er en dårlig varmeleder. Rør i krukken for at fordele varmen. Hvis man ikke gør det, vil man opleve, at maden koger i den ene side og er næsten kold i den anden side. Det kan være en fordel jævnlige at dreje en smule på lerkarret og dermed få en større varmepåvirket flade.

Til gengæld kan man næsten altid, hvis øret ikke har været udsat for strålevarme, tage i hanken uden at brænde sig.

Slå **aldrig** skeen af mod kanten af karret efter omrøring, da det får krukken til at slå revner. Sørg hellere for at have en lille skål eller lignende stående i nærheden af ilden til at lægge skeen i.

Krukkerne kan ikke tåle at stå ved ilden med kun lidt væske i, da temperatursvingningerne bliver for store. Karret skal altid være minimum fyldt halvt op. Det er vigtigt altid at vælge den rigtige størrelse på krukkerne til det, man skal tilberede.

Vær opmærksom på at ikke alle kar er magret med knust granit, og disse tåler således ikke at komme direkte i ilden. Det gælder f.eks. kopper og tallerkener.

Skal maden saltes, skal det ske lige før serveringen. Salt i maden under kogningen gør leret i krukken svagt og porøst.

Rengøring

Ved rengøring må krukkerne kun gøres rene i koldt eller varmt vand. Hvis de er meget beskidte, kan de vaskes op med sæbespånner i varmt vand. Spørg formidleren om det. Man kan evt. bruge lidt sand eller aske og en karskrubbe af græs eller birkegrene ved rengøringen. Pas på. Vandet i hanen bliver **MEGET** varmt.

Keramikken tørrer bedst ved god luftcirkulation f.eks. på tørrehylden oven over stålbordet i vores udekøkken.

TIP

Aske til rengøring af krukker og borde gemmes i en lille krukke.

Opvaskebørster fremstilles af græstotter eller små birkekviste bundet sammen med bast.

Mad til en uge i jernalderen

Vi sørger for råvarerne til jernalderkosten. Den består af hvede og byg, mælkeprodukter (tykmælk, fløde, mælk), kød fra lam, gris, fisk og fjerkræ, evt. indmad og æg. Der udleveres en smule frugt og grønsager (kun til madlavning, ikke som mellemmåltid) såsom nødder, løg og champignon, desuden lidt krydderurter samt honning og salt. I skal selv forarbejde mange af jeres råvarer, dog vil vi sørge for kværnet mel, men I skal også selv grutte mel af hensyn til de besøgende. Desuden indsamler I selv vilde planter og urter.

Det kan være svært at vænne sig til jernaldermad både for børn og voksne. Derfor må I gerne medbringe lidt 'moderne' mad, der kan spises uden for åbningstid eller bag indhegningen ved depotbygningen i kritiske perioder. Men husk at ideen er jo at leve, som man gjorde i jernalderen i en hel uge.

Normalt bor der 3-4 familier i landsbyen, en familie i hver sit hus. Med hensyn til jernaldermaden anbefaler vi, at I laver den sammen.

Da indgangsbilletten er en ske, skal der altid tilbydes smagsprøve til turisterne. Lav derfor altid ekstra mad eller evt. en ekstra krukke grød, som er nem at tilbyde de besøgende.

Forslag til ugens menu:

- Morgenmad:** Byggrød, hirsegrød eller havregrød.
Havregryn med honning, mælk, måske lidt frugt eller bær.
Tykmælk med honning, udblødte hvedekerner og æblestykker.
Brød eller kiks med smør og ost.
- Frokost:** Rester.
Byg- eller hirsegrød.
Brød, ost og æg.
Suppe.
- Aftensmad:** Suppe kogt på ben, bacon, hvedekerner, vilde planter og brød.
Fisk (ørreder) stegt over bål eller i ovn.
Kylling med brød og urter.
Indmad på spyd.
Æggekage eller stuvning med bacon.
Grubesteg med urter.
Kødstykker eller ben på spyd.
- Tilbehør:** Salat af fuglegræs og urter med æg.
Hvedekerner eller hele korn kogte med urter.
Brød (bagt i ovn) og smør.
Stuvning af vilde planter og bønner.
- Drikkevarer:** Vand.
Saftevand (evt. hyldeblomstdrik).
Te af diverse bær og urter.
Mælk.

Kød

Kød kan tilberedes på et utal af måder og med mange forskellige urter.

En lækker steg

En stor steg på min 2 kg (ged, kylling, lam, oksekød, vildsvin eller alm. svin)

Urter

Salt

Skræppeblade

Gnid kødet med salt, drys med urter og prik evt. også nogle af urterne ind i kødet.

Læg stegene på et lag af skræppeblade før de sættes i bageovnen, så der ikke kommer kul, aske og jord på kødet. Læg evt. også et skræppeblad løst over stegen når den sættes i ovnen for at tage den første svidende varme.

Spidsteg kød

3-400 g. lever, hjerte, oksekød, bacon og evt. andet kød

4-5 spid af jern eller friske pilegrene

Urter (grå bynke og mynte)

Salt

Skær kødet i passende store klodser, sæt stykkerne på spid og krydr med salt og urter.

Sæt kødet på spyddene og læg dem mellem to ildebukke eller to stykker brænde over et godt glødebål. Stænk evt. med vand under stegningen da gløderne vil antændes af fedt, der drypper ned.

OBS: Hel stegt lever på spid er også en delikatesse.

Kogt kød

300 g. kød i små stykker (evt. indmad)

1,5 l udblødte hvedekerner eller hestebønner

Urter (brændenælde, mynte, grå bunke, vildkørvel)

250 g. champignon

3-4 løg evt. vildløg eller ramsløg

Salt

¾ l vand

½ l fløde

½ l valle

Hestebønner og/eller hvedekerner udblødes min. 12 timer før brug. Vandet smides ud og kerner/bønner skylles igennem. Vandet fra hestebønner indeholder blåsyre, som er giftig, og det skal kasseres.

Kød, urter, løg, kerner/bønner og valle koges ¾ time, hold øje med om der er nok væske tilsat. Retten tilsættes champignon og smages til med fløde, salt og friske urter. Koges op ca. 15 min. og serveres med lidt grønt drys og små brød.

Grubestegt kød

1 kg. steg (gerne flere pr. grube)

Urter

Salt

Masser af store skræppeblade og vejbredblade

Bast

En grube: Et hul i jorden ca. 50 cm. dyb og 50x50 i overfladen. Foret med granitsten.

10-15 barnehovedstore granitsten der opvarmes på bål.

5-6 store kurve fyldt med brænde.

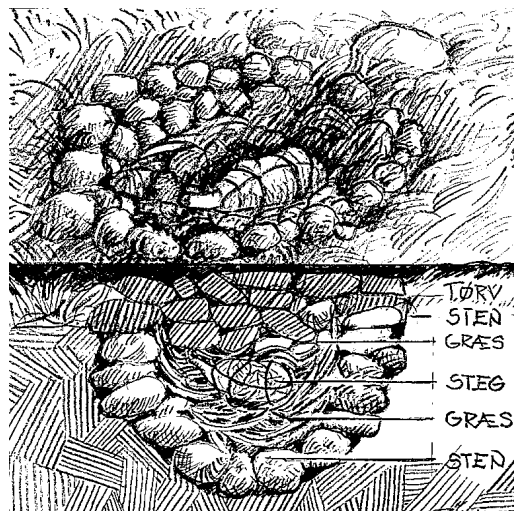
10 store græstørv.

Stegene kryddres og pakkes ind først i vejbredblade og derefter i et lag skræppeblade.

Der tændes op i gruben ca. 2-3 timer, før stegen lægges i. Stenene opvarmes i gruben.

Stenene og brændet tages op af gruben og et lag græs smides i bunden, før de indpakkede stege lægges i, godt fordelt over hele gruben, så de ikke rører hinanden. Læg 3-4 varme sten mellem stegene. Smid frisk græs over stegen og sten og læg endnu flere sten på. Til slut dækkes der med græstørv, der vender jordsiden opad.

Stegene skal have ca. 1,5 time pr. 2 kg kød, men det beror altid på varme, fugtighed og stegenes størrelse.

Andre opskrifter med kød

Man kan også prøve at pakke små stykker saltet og krydret kød ind i skræppeblade og stege dem direkte i gløderne på bålet. Pakkerne skal ofte vendes, ellers brænder de på.

Kylling kan fyldes med en blanding af knækket byg/hvede, der har stået i blød i min. 12 timer, kogt op med vand, fløde, urter f.eks. brænde-

nælder og kørvel og derefter blandet med æg. Konsistensen skal være som en tyk grød. Kyllingerne steges i bageovnen.

En fladsten over en grube eller lagt på et par brændestykker med bål under bliver en fin pande til at stege kød. Husk at der skal steges noget fedtholdigt først, ellers brænder magert kød på. Små stykker kød, f.eks. lever, kan steges i potteskår i gløderne.

Fisk

Næsten alle fisk kan tilberedes som kød, men husk at fisk ikke skal have så lang tid i hverken ovn eller gryde.

Plankefisk

Fisk (laks, ørred, helt eller isinger)

Salt

Urter

Stykker af løvtræ med huller i midten (et lille hul for hver 7 cm)

Pilekvist som 1-taller. Den korte ende med spids på.

Et godt bål med gløder.

Den krydrede fisk sættes fast på træstykket med skindsiden nedad.

Pilekvistene bores gennem fisken og ned i hul-

let. Den korte ende bores gennem fisken og den lange ende holder fisken på plads ved at presse kødet mod træstykket.

Sæt træstykket tæt ved glødebålet og lad strålevarmen mørne fisken gylden og lækker.

Røget fisk

Fisk (laks, hornfisk, helt eller ørred)

Salt

Brændenælder (hele planten)

2 kurvfulde småt brænde

Fyr op i røgovnen uden at der står flammer op i skorstenen.

Læg den saltede fisk på en flettet kurvebund og hæng den op i røgeovnens skorsten. Fisken skal ikke være for tyk. Skær derfor laks og ørred op i bugen og spred den evt. med små pilekviste. Pas på at snorene ikke kan brændes over. Fisken kan også hænges op over risten i kroge, på grene eller i bast.

Lad fisken varmes i gennem ca. 15-30 min. og læg derefter brændenælder på bålet så det ryger. Fisken ryges til den er mør alt efter størrelsen.

TIP

En rest røget fisk er god som pålæg rørt med hakket æg, fløde, lidt smør og friske urter eller som postej, der er bagt i bageovnen.

Supper og urter

Der er et væld af muligheder, og det er faktisk kun jeres fantasi og smagsløg, der sætter grænserne. Men husk at være sikker på, at det I finder til gryderne på marken og i skoven ikke er giftigt eller (knap så galt) så bittert, at det ødelægger maden.

Ingredienser: Vand, kød (svin, okse, får, kylling eller fisk), urter (friske topskud af brændenælde, årstidens spiselige urter), evt. hvedekerner, tørrede ærter, hvedemel eller ærtemel, evt. lidt val, lidt salt.

Suppen bliver bedst, når brændenælderne suppleres med et lille udvalg af andre urter f.eks. unge blade af mælkebøtte, vejbred, vild kørvel, vilde løg, løgkarse, timian, vild merian, kvan eller kommen. I sæsonen kan der bruges svampe, men vær sikker på at de ikke er giftige. Benyt, hvad der gror i nærheden. Ønskes en mere mættende suppe, tilsættes hvedekerner, måske udblødte, eller suppen kan jævnes groft med hvedemel eller ærtemel, dvs. gule ærter malet på en skubbekværn eller morter. Har man lavet ost, kan lidt af vallen bruges i suppen. Den næringsrige valle giver en let syrlig smag.

Kogte hvedekerner med kød og urter

Ingredienser: 1 l. vand, 4-5 dl hvedekerner, ½ kg kød, nogle skiver røget snitte, flæsk eller bacon, urter (som i suppe), evt. svampe og løg, lidt salt.

Hvedekernerne sættes i blød natten over. Om morgenen skylles kernerne godt og koges sammen med det udskårne kød og urter. Retten koges, indtil kød og kerner er møre, og lige inden serveringen tilsættes en stor håndfuld friske urter og salt.

Pas på med hygiejnen

Det er vigtigt, at alt jeres mad bliver gennemstegt og kogt, også når det genopvarmes dagen efter.

I skal vaske hænder før madlavningen, efter toiletbesøg og efter at have rørt ved dyrene.

Vask urter og grønsager grundigt fri for jord.

Opbevar mælkevarer og madrester på køl. Et ophold for maven i Jernalderlandsbyen er på eget ansvar.

Vandkrukkerne skal stå med bunden i vejret, når de ikke er i brug.

Dæk maden til.

Hold kød og urter adskilt. Brug separat spækbrædt og kniv.

Frisk æg må kun anvendes i varme retter.

Madvarer skal i køleskabet hurtigst muligt.

Frugt og grønt

Der fandtes ikke mange dyrkede frugter og planter i jernalderen. Dem må I ud på marken og i skoven for at finde. Her er et par opskrifter for dem, der holder af det bareste grønne.

Salat

Hakkede urter (vild kørvel, mælkebøtteblade, merian, tusindfryd, sødskærm, fuglegræs)

Tykmælk

Salt

Merian, kvan og kommenstop

Udblødte hvedekerner

Hakkede æg

Urterne blandes (evt. kun én slags) med hvedekerner og drysses med hakket æg. Dressing laves af tykmælk evt. afdryppet med salt og hakket merian, kommensgrønt og kvan.

Stuvning

Hakkede urter (kløver, vild kørvel, brændenælde m.fl.), fløde, valle, vand, evt. hvedekerner, salt

Urterne (evt. kun én slags) koges med vand og valle ca. 30 min. Hold øje med det ikke koger tørt. Smag til med urter (merian, kvan), salt og fløde. Koges herefter op i ca. 10 min.

Urte-drik

Man kan lave urte-drik på mange forskellige planter. Drikken fremstilles ved, at man kommer blade og/eller blomster i kogende vand og lader det koge i et lille stykke tid. God urte-drik fås af unge blade fra brændenælde, mynte, gederams, hvidtjørn, hindbær og jordbær blade, samt af blomster fra lind, røllike, hvidtjørn, kamille og hyld.

Modne hyldebær kan koges til lækker saft.

Har man brug for det, kan alt sødes med honning.

Frugtgrød

Æbler

Hyldebær, hvidtjørnebær, rensede hyben, hindbær og brombær

Vand

Honning

Evt. nødder og mælk

Flødeskum

Æbler skæres i mindre stykker og koges uden/med en eller flere af de andre frugter, til de er

møre og mosede. Pas på at de ikke brænder på. Tilsæt evt. mere vand. Sødes med honning. Serveres med hakkede nødder og kold flødeskum eller mælk.

Blandet grød

Æbler, rensede hyben, hyldebær, hvidtjørnebær og agern

Ristede brændenælde og vejbredfrø

Vand

Honning

Pillede agern koges separat og vandet hældes fra, da det indeholder blåsyre, som er giftig. Agernene skylles grundigt, hakkes og blades med de øvrige hakkede frugter. Det hele koges og smages til med honning.

Syltetøj, rå

Kirsebær, hindbær og/eller brombær.

Honning

De friskplukkede bær moses med honning og smager vidunderlig til nybagt brød eller på tykmælk.

Syltetøj, kogt

Kirsebær uden sten, hyben (renkede), hyldebær, hindbær og/eller brombær

Vand

Honning

De rensede friske bær koges i lidt vand og smages til med honning. Syltetøjet holder lidt længere end rå, men ikke flere uger. Spis til tykmælk, dessert eller bygggrøden.

TIP

Masser af gode ideer finder I også i dagbøgerne skrevet af de familier, som har boet i landsbyen før jer.

Spiselige vilde planter

Navn	Plukketid	Plantedele	Anvendelse	Levested	Groede vildt i Jernalderen?
Ager-Mynte	juli-sept.	Bladene	Te, krydderi, salat	Fugtige steder	Helt sikker fra 2-300- tallet i DK
Birk	maj	Bladene	Salat, te, saft og vin	Skov, mose	Ja
Blåbær	aug.-sept.	Bær	Rå, suppe, marmelade, grød, te, saft, tærter	Hede, lys skov	Højst sandsynlig
Brombær	sept.-okt.	Bær, blade om foråret	Marmelade, grød, te, saft, tærter og rå	Skov og krat	Højst sandsynligt
Brøndkarse	juni-aug.	Bladene	Salat, krydderurt	Sumpplanter, sø og å	Blev dyrket i romersk oldtid
Brændenælde	maj-aug.	Unge blade + skud, frø	Suppe, stuvning	Skov, mark, eng og krat	Ja
Bøg	maj-okt.	Bladene, bog-nødder	Bladene i salat, nødder i bagværk	Skov	Ja
Cikorie	juli-sept.	Bladene og roden	Salat, tørret og knust til 'kaffe'	Markskel og vejkanter	Påvist fra Vikingetiden
Døvnælde	maj-juni	Blomsten, bladene	salat	Vejkanter	Fra middelalderen
Eg	oktober	Agern	Rå, i fars og i bagværk	Skov	Ja
Elm, skov	april	Frugten (manna)	Salat (sødlig)	Skov	Ja
Engkarse	maj-juni	Bladene	Salat (bitter)	Enge	?
Fuglegræs	hele året	Bladene	Salat	Marker og haver	?
Følfod	marts-april	Unge blade, blomsten	Salat, stuvning og fars	Fugtige grøftekanter	Brugt medicinsk i oldtiden
Gederams	juli-aug.	Blomsten, blade og rødder	Te og anvendes som asparges	Åben skov og plantager	?
Gulerod, vild	juli-aug.	Roden	Suppeurt	Grøftekanter og marker	Fra middelalderen
Haremad	juli-aug.	Bladene	Salat	Skov og mark	?
Hassel	sept.-okt.	Hasselnød	'Slik' og bagværk	Skov	Ja
Hindbær	juli-aug.	Bær og blade	Rå, grød, saft, marmelade, tærte, te	Åben skov	Indført i middelalderen

Navn	Plukketid	Plantedele	Anvendelse	Levested	Groede vildt i Jernalderen?
Hvidtjørn	maj-okt.	Bær, blade	Te og grød	Krat og hegn	Ja
Hybenrose	juni-okt.	Blomster og bær	Gele og marmelade	Strand og hegn	Højest sandsynligt
Jordbær, skov	juli-aug.	Bær, blade	Saft, rå, grød	Skov	Indført i middelalderen
Kamille	juni-okt.	Blomsten	Te	Mark, vejkant	Ja
Kløver	maj-aug.	Bladene	Suppe, salat	Mark, vejkant	Måske
Lyng	juni-sept.	Bladene	Te	Heder	Ja
Løvefod alm.	juni-aug.	Bladene	Te, kåldolmer og salat	Eng, overdrev og vejkant	Indført i middelalderen
Mælkebøtte	maj-sept.	Rod, blade	Blade i salat, rod som erstatningskaffe	Overalt	Højest sandsynlig
Padderok	maj-aug.	Bladene	Te	Skov, mose og eng	Ja
Pastinak	juli-aug.	Roden	Rå, ristet til suppe	Grøftekanter og marker	Først indført i middelalderen
Revling	juli-aug.	Bær	Rå	Hede	?
Røllike, alm.	juli-sept	Blade, blomster	Te, salat	Mark og grøftekanter	Ja
Røn	aug-okt.	Bær	Gelé og saft	Hegn, ved beboelse	Ja
Slåen	sept-nov	Bær	Gelé (efter frost)	Hegn	Højest sandsynlig
Skovfyr	maj-juni	Friske skud	Te, krydderi, fars	Skov	Ja
Skovsyre	fra april	Bladene	Salat, krydderurt	Skov	?
Skvalderkål	april-juni	Unge blade	Stuvning og frikadeller	Skov, vejkanter	Indført i middelalderen
Strandmalurt	aug.-sept.	Hele blomsten	Krydderurt	Mark, skov, eng, hede	Ja
Syre, alm.	Hele året	Bladene	Salat og stuvning	Skov, enge, vejkanter	Højest sandsynligt
Timian	juli-aug.	Bladene	Krydderurt	Skrænter, vejkanter	Indført i middelalderen
Tranebær	sept-nov	Bær	Gelé og marmelade	Hede og moser	?
Tyttebær	aug-sept	Bær	Gelé og marmelade	Hede og moser	Højest sandsynligt
Vejbred	maj-sept	Blade, frø	Salat og suppe	Grøft, mark, skov, hede	Ja
Violer	april-aug	Blomsten	Salat og pynt	Skov, krat og hegn	Ja

Mælkeprodukter

Smør

½ l. piskefløde
Evt. lidt salt.

Husgeråd: Et piskeris af afbarkede pilegrene bundet sammen med bast i den ene ende.

Fløden, som først har stået natten over ved stuetemperatur, piskes i et lerkar. Når den er blevet til fløde, fortsætter man piskningen, indtil den skiller i smør og kærnemælk. Smørret tages op og presses med en ske, indtil al kærnemælken er fjernet. Kærnemælken kan drikkes, laves til ost eller bruges i en anden ret. Ønskes smørret helt fri for kærnemælk og mere holdbart, kan man hælde kold vand på det og igen presse det med en ske. Vandet hældes fra, og processen gentages, indtil vandet er klart. Skal smørret holde sig i mere end et par dage æltes lidt salt i, men prøv først lige at smage det usaltede smør.

Tykmælk

1 l frisk komælk
Evt. lidt kærnemælk

Mælken syrner i et fad ved stuetemperatur. Den syrner hurtigere, hvis der tilsættes lidt valle/kærnemælk. Efter et par dage skiller mælken i en tyk masse, og så er der faktisk tykmælk. Serveres med honning, æblestykker og udblødte hvedekerner evt. ristet i honning.

Ost af mælk

1 l gede- eller komælk
Osteløbe
Et klæde til at si vallen fra
Salt og urter

Gede/komælken hældes i en krukke og varmes ved bålet. Når mælken er lillefingervarm, tages den væk fra bålet, og der tilsættes ½ dl osteløbe pr. liter mælk (alt efter koncentration af løben) og evt. udskårne urter. Herefter skæres der riller ned i mælkebuddingen. Mælken stivner hurtig.

Vallen begynder at løbe fra krukken, og krukken sættes atter til ilden. Nu samles osten med hånden i krukken til en lille klump. Hvis det er nemmere at hælde ostemassen gennem en ostesi og klæde, så gør dette.

Osten drysses med kommen, salt og urter.

Osten kan også ryges, og den bliver bedre efter et par dage, hvor den smager af mere.

Vallen gemmes til brød, grød og suppe.

Kærnemælksost

1 l kærnemælk
evt. urter, evt. fløde eller smør
evt. finhakkede æbler og nødder.

Husgeråd: To lerkar, si, ske, klæde af linned.

Kærnemælken opvarmes forsigtigt til håndvarme (ca. 40 grader). Herved deler kærnemælken sig i hvide klumper, ostemassen, og en klar gullig væske, vallen. Under opvarmningen kan man fordele varmen i karret ved at trække en ske forsigtig gennem væsken af og til. Begynder man at røre rundt i kærnemælken, forhindrer man den i at skille.

Vallen sigtes forsigtig fra ostemassen gennem klædet og sien og ned i det andet lerkar. Vallen kan drikkes eller bruges i nogle af de andre retter.

Kærnemælksosten kan tilsættes forskellige smagsstoffer, f.eks. kommen, finthakket løgkarse eller vejrbredblade. Osten kan også røres op med lidt fløde eller smør og tilsættes finthakkede æbler og nødder. Den får da karakter af en frugtsalat.

Sødmælksost som i Lapland

(Lille portion, lapperne laver gerne af 10 l mælk på en gang)

1 l komælk
3,5 dl sur mælk (kærnemælk)
1 æg
Urter og salt

Mælken varmes op til ca. 80 grader. Æg og kærnemælk blandes og hældes forsigtigt i under omrøring. Når osten tykner, hældes urter og salt i.

Fjern krukken fra varmen og lad den stå 20 min. under låg. Løft ostemassen op med en ske og pres massen i sien med noget tungt oven på, så den bliver helt flad. Osten er klar næste dag og er fin som dessert med nyslynget honning eller hindbærmarmelade af friske bær.

Korn til grød og brød

- Godt til sultne maver

Byggrød

3-4 dl groftmalet bygmel
1 l. væske (vand, mælk, valle, kærnemælk)
2 æbler eller anden frugt, evt. en håndfuld hasselnøddekerner
Lidt salt
Evt. lidt honning eller en smørklat.

Væsken bringes i kog, og melet drysses i under omrøring. Blandingen bringes atter i kog og skal koge i ca. 5 minutter under stadig omrøring. Æblerne skæres i små stykker, og nøddekernerne hakkes. Æbler og nødder koges med de sidst par minutter. Æblerne kan erstattes med anden frugt som hindbær, hyben, pære, mirabel, hyldebær, kirsebær eller brombær.

Karret trækkes væk fra ilden og står på kanten af arnen i ½-1 time. Når grøden er smagt til med salt, er den klar til servering. Lidt honning eller en smørklat er ikke at foragte.

Vandet kan helt eller delvis erstattes med mælk, med 1-2 dl valle fra osteproduktionen eller med kærnemælk fra smørfremstillingen. Det giver alt sammen en god smag, men for megen mælk får let grøden til at brænde på.

Mel

Mel fremstilles af hele byg- og hvedekorn. Der er også mulighed for at afprøve andre kornsorter som f.eks. rug og spelt.

Kornet kan evt. ristes, da det vil blive lettere at grutte/kværne: Ved grutting på skubbekværn tager man en håndfuld korn ad gangen på den flade, let hulede sten og grutter med løberen til den ønskede kvalitet. Vil man have fint mel, kan det sigtes gennem ostesien. Avner fra bygmel kan sigtes fra ved at kaste det op i luften over en stor flad tæt kurv. Når den ønskede kvalitet er nået, samles melet med en fuglevinge og fejles ind i en tæt kurv.

TIP

Sæt skeen i vand før den puttes i honning. Så slipper det søde stads lettere.

Små flade, uhævede brød

Gruttet hvedemel
Væske (valle, kærnemælk, mælk eller vand)
Evt. frø, frugt, honning og salt.

Melet æltes med så meget væske, at det bliver en god, sammenhængende og ikke for våd dej. Af dejen laves kugler af valnøddestørrelse, som klemmes flade til små, runde brød. Frø fra vejbred, hørfrø, afskallet bog, hakkede nødder eller finthakket frugt (æbler og hyben er gode) kan blandes i dejen. På gløder fra bålet anbringes bageplader eller potteskår, som er forvarmet i bålet. På disse bageplader lægges de flade brød. Brødene skal vendes jævnlige, og de er færdige, når de er lysebrune og sprøde. De kan også bages på en flad sten, som er opvarmet af bålet.

Server med smør og ost eller som tilbehør til suppe.

Brødene kan også laves med fint sigtet bygmel, efter et fund fra Esbjerg.

Hævemidler

Surdej, som I "arver" fra de forrige bruger og gemmer af til de næste.

Den fremstilles af følgende: Mel, sur mælk, valle, vand, honning og salt, evt. te at brændenælde, tilsæt både te og bladene.

Der røres en tyk grød af ovenstående ingredienser. Dejen står i min. 2 dage på et lunt sted og bliver sur. Surdejen blandes med mel, vand, valle, mælk og frø fra f.eks. vejbred og evt. nødder i det forhold, som man ønsker til brød.

HUSK at tage en lille dejklump fra til næste gang, der skal bages.

Brødet skal helst hæve 3-4 timer et lunt sted, bedst i 12 timer, før det bages.

Andre opskrifter med mel

Kager: Der kan godt bages kager. Ingredienserne er fint hvedemel, æg, honning og frugt. Skal der creme i medaljerne eller lagkagen, så kog den sammen af mælk, æg og mel. Vaniljesukker må I undvære.

En slags **madbrød** (Calzone pizza) kan laves ved at fylde med kødrester, æg og urter. Læg brødet under bagningen på et lag brændenælde eller blade fra burre. Det giver en god smag.

Gratin laves af en melbolle, der bages op med mælk og æggeblommer, hvorefter de piskede æggehvider vendes i. Hældes i en smurt krukke og bages i ovnen. Gratin skal have lige så længe som store brød (45 min. – 1 time).

Udblødte hvedekerner kogt med tørrede/friske snittede hyben er fin til morgenmad med tykmælk eller dessert med flødeskum.

Fyllingskager: Den danske jernalderudgave af italiensk ravioli eller østrigske knödl. En slags dej lavet på bygmel med urter og salt og evt. kød koges i suppevand. Fyllingskager kan også blive til dessert. Kom æg, svinefedt og honning i dejen i stedet for salt og urter. Koges i fedt eller vand.

Klatkager: En rest grød kan blive til klatkager. Bland æg, mel og mælk i dejen og steg kagerne i smør på store potteskår lagt i bålet's gløder. Serveres med honning og marmelade.

Bageovnen

Hug brænde til bageovnen. Der skal bruges 3-5 kurvfulde.

Brug det brænde I ikke kan og vil anvende indenfor dvs. store knuder, lange stykker og, hvis det forefindes, brænde i nåletræ.

Læg bagelågen, ildrageren og kosten i søen (vandhullet). Pas på at de ikke driver til havs!

Tænd op i bageovnen. Ovnen skal være ret varm og der skal være ild min. 1½ - 2 timer før, I skal bage.

Sørg for at brød og steg er klar til at sætte i ovnen

Hent ler til at klaske på bagelågens inderside og tætnelåge og røghus med.

Find bagespaden frem og saml skræppe- og store vejbredblade til at lægge kød og brød på.

TIP

Efter brug kan varmen fra bageovnen bruges til at varme vand i. Stil en krukke deri eller fyld ovnen med brænde. Så er det tørt til næste dag.

Hent lågen, kost, ildrager, steg, brød inden ilden rages ud.

Rag gløderne ud i askegraven. PAS PÅ fødder og børn. Fej det sidste aske ud.

Sæt maden på bagespaden med blade under og evt. over, så maden ikke bliver forkullet og sæt den ind i ovnen. Kødet inderst og brød yderst. Man skal være hurtig med at sætte ting ind, da temperaturen hurtig falder. Evt. kan det afprøves om ovnen er for varm ved at kaste lidt mel ind på bunden. Bliver det brun/sort i løbet af nul komma dut, så vent 5-10 min. med at lukke ovnen.

Luk røghullet og sæt bagelågen for. Klin efter med ler. Brød skal have ca. 30-45 min. og steg 1 time pr. kg.

De sidste gode råd

I vil opleve, at gæsterne kommer for at se jer, det I gør, det I spiser og alt, hvad I foretager jer. De besøgende vil se en fungerende landsby og en levende fortid. Det kan I være med til skabe og vise de mange gæster, der kommer til Hvolris.

Det kan være svært at være 100 % på hele tiden, men husk at selv om I har givet det samme svar 100 gange før den dag, så er det første gang, det høres for den, som spørger.

Gæsterne spørger meget, og det er vi glade for. Især hvis man også kan få en dialog i gang.

Nogle typiske spørgsmål er:

Sover I her? Hvad skal I have at spise? Kradsér tøjet?

Dørene var vel nok lave. Menneskerne var ret små dengang?

Svar: Nej, døren er små for at holde varmen inde, og fordi den eneste dør, man har udgravet, var så kort. Døren er fundet i Nr. Fjand i NV-Jylland.

I stalden står dyrene, de må da give noget varme?

Svar: Nej, det gør de ikke. Forsøg om vinteren har vist, at dyrene muligvis har en stabiliserende effekt på varmecirkulationen, men det giver ikke meget varme med så få dyr i stalden. (4-8 stk.).

Husk

Er der spørgsmål, I ikke kan svare på, så henvis til vores medarbejdere eller frivillige i landsbyen, der altid er til hjælp for gæsterne. Det er helt ok ikke at vide alt, så sig det bare, som det er. Vores gæster spænder fra folk, der intet ved om jernalderen, til folk, der ved mere end de fleste.

TIP

På facebook findes gruppen Jernalderfolkemødet. Der deles viden om alt mellem himmel og jord fra jernalderen.

TIP

Vi har et lille bibliotek på Hvolris, hvor man kan låne romaner til at fordrive tiden med uden for åbningstiden. Vi har også faglitteratur om jernalderen m.m. De bøger må dog ikke tages med ud.

Engelske gloser

Afgrøde	Crops	Afsvedet	Scorched
Ask	Arc	Bark	Bark
Bast	Bast	Bearbejde jorden	Cultivate the soil
Birk	Birch	Bjørneklo	Hogweed
Brolægning	Paving/pavement	Brombær	Blackberry
Brænde	Firewood	Brændenælder	Stinging nettles
Brønd	Well	Bænke	Benches
Bøgetræ	Beech	Dej	Dough
Dejtrug	Kneeding trough	Drejekværn	Rotary Quern stone
Dunhammer	Reed-mace	Eg	Oak
Feje	Sweep	Fiskekrog	Fish Hook
Fiskenet	Fishnet/trap	Flette/hår	Plait
Flette/kurve	Weave baskets	Fletvæg	Wattled wall
Flække (vb)	Split	Fløde	Double creme
Forhistorie	Prehistory	Fortid	Past
Fugt	Humidity	Fund	Find
Fyrsvamp	Tinder fungus	Garn	Wool
Gedebuk	Billys goat	Gløder	Ambers
Gnister	Sparks	Grene	Branches
Grov	Coarse	Grubehus	Pit-house
Grutte	Grind coarsely	Gruttesten	Grinding stone
Grydeske	Ladle	Grød	Porridge
Gås/gæs	Goose/Geese	Hegn	Fence
Hindbær	Raspberry	Honning	Honey
Hugge brænde	Chop firewood	Husgeråd	Domestic Utensil
Hustomt	House ruin	Hvæssesten	Whetstone
Hyldebær	Elderberry	Hyrde taske	Sheepers purse
Høsehuse	Poultry house	Høste	Harvesting
Ildsted	Hearth/fireplace	Ildstål	Fire steel
Jernalder	Iron age	Jord	Soil
Jordoverflade	Ground	Kamille	Camomile
Keramik	Ceramics	Kiks	Biscuit
Kjortel	Kitle	Kline	Build with mud/clay
Klistret	Sticky/goosey	Klump	Lump
Klumpe	Clot	Kløve	Cleave
Kogekar	Cooking pot	Kohud	Cow hide
Kommen	Cumin	Korn	Grain
Kost	Broom	Krukke	Pot
Krydderurter	Herbs/Spices	Kurv	Basket
Kværnsten	Rotary guern stone	Kærne smør	Churn Butter
Kærnemælk	Buttermilk	Køkkenredskaber	Utensils
Labyrint	Labyrinth	Landbrug	Agriculture
Landsby	Village	Langhus	Longhouse
Ler	Clay	Lerklining	Daub Lind Lime tree
Loft	Ceiling(planker), loft (rum)	Løgekarse	Onion Cress
Løvkniv	Leafage/Foliage Knife	Låg	Lid
Mel	Flour	Mælkebøtte	Dandelions
Nedbryde	Decomposit	Nedbrydning	Decay
Neg	Sheaf	Offergave	Sacrifice
Offermose	Sacrificial Bog	Opstadvæv	Up-right weighted loom
Osteski	Cheese Stainer	Overdrev	Common
Pil	Willow	Pilekvist	Willowtwigs

Piske	Whip	Piskeris	Whisker
Plov	Plough	Puds	Plaster
Redningsvest	Lifejaeket	Redskaber	Tools
Regnorm	Earthworm	Ruse	Fishtrap
Røghul	Srnoke hole	Røllike	Miltoil
Røre	Stir	Segl	Sickle
Skillevæg	Partition wall	Skrubbe	Scrubbing Brush
Skræppeblade	Dock Leaves	Slentre	Saunter
Smedje	Forge	Spand	Bucket
Spinde ten	Spindle	Spinde	Spin
Spor	Trace	Spækkebræt	Choping -/Larding board
Spåner	Sharvings/ wooden Chips	Stald	Stable
Stammebåd	Dug-out Canoe	Stolpehuller	Post holes
Strimmel	Strip	Stråtag	Thatched roof
Stud	Ox	Tagbærende stolpe	Roof bearing post
Tallerken	Plate	Treskibet	Three aisled
Træk	Draught	Trænagle	Dowel
Træstamme	Trunk/log	Trætjære	Tree tar
Tråd	Tread/Yarn	Tærse	Tresh
Tømmer	Timber	Tømmertilvirkning	Preparation of timber
Tørv	Peat/Brick of Peat	Valle	Whey
Vejbred	Plantain	Væv	Up right weighted Loom
Væve	Weave	Æggeskal	Eggshell

Litteraturliste

Faglitteratur

Oldtiden i Danmark - Jernalderen
af Lone Hvass
Sesam

Jernalderen—Danmark 0-550 e.v.t.
Af Birger Storgaard
Skoletjenesten Nationalmuseet

Projekt med jernalder
Af Søren Vælds
IDS Forlag

En jernalderlandsby
Af Jørgen Bay
Skoletjenesten

Jernalderen
Af Inger Byrialsen
Gyldendals Uddannelse 2000
Fra 7-12 år

Her er historien. Oldtiden
Af Palle Petersen
Borgens Forlag 1975

På besøg i jernalderen
Af Bi Skaarup og Hans Juhl
Klematis 1994

Nationalmuseets hjemmeside: natmus.dk

Skønlitteratur/fiktion

Grim—den lange rejse
Af Palle Petersen
Borgens Forlag 1982
(7-12 år)

Gudernes gave
Af Jørgen Hartung Nielsen
Gyldendal 1985 (Dingo-bøgerne)

Ildens ånd
Bind 4 i serien Den røde sten
Af Erik Christiansen
Gyldendal 1986

Uden et navn
Af Peter Seeberg
Gyldendal 1986

En efterårsdag i jernalderen
Af Peter Seeberg
Gyldendal 1998
(Børnebog)

Det store togt
Af Ole E. Christiansen
Branner og Korch 1980
Fra 10 år